

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>

ARTISTIC INTERPRETATION OF THE FOLKLORIC MODEL: THE CHRONOTOPE OF JOURNEY AND TRIAL IN THE NOVEL REBELLION AND OBEDIENCE

Shokhida Makhsudovna Istamova

Professor, Department of Uzbek Language and Literature

Bukhara State Pedagogical Institute

Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences

E-mail: shovka07@mail.ru

Bukhara, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: folklore chronotope, journey chronotope, trial motif, folkloric model, space, time, spiritual quest, self-discovery, artistic interpretation.

Received: 18.09.26

Accepted: 19.09.26

Published: 20.09.26

Abstract: The article examines the artistic nature of the chronotope of journey and trial in Ulugbek Hamdam's novel *Rebellion and Obedience*. It analyzes spatial changes in the protagonist's life, the motifs of journey, departure and return, their folkloric roots, and their role in revealing Akbar's inner experiences and the process of self-discovery.

FOLKLORIY MODELNING BADIY TALQINI: “ISYON VA ITOAT” ROMANIDA YO‘L VA SINOV XRONOTOPI

Shoxida Maxsudovna Istamova

Buxoro davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori,

filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: shoyka07@mail.ru

Buxoro, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: folklor xronotopi, yoʻl xronotopi, sinov motivi, folkloriy model, makon, vaqt, ruhiy izlanish, oʻzlikni anglash, badiiy talqin.

Annotatsiya: Maqolada Ulug‘bek Hamdamning “Isyon va itoat” romanida yo‘l va sinov xronotopining badiiy tabiati o‘rganiladi. Qahramon hayotidagi makon almashinuvi, yo‘l, ketish va qaytish holatlarining folkloriy ildizlari tahlil qilinib, ularning Akbar ruhiy kechinmalari hamda o‘zlikni anglash jarayonidagi o‘rni voritiladi.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФОЛЬКЛОРНОЙ МОДЕЛИ: ХРОНОТОП ПУТИ И ИСПЫТАНИЯ В РОМАНЕ «БУНТ И СМирЕНИЕ»

Шохида Махсудовна Истамова

Профессор кафедры узбекского языка и литературы
Бухарского государственного педагогического института
доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Бухара, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: фольклорный хронотоп, хронотоп пути, мотив испытания, фольклорная модель, пространство, время, духовный поиск, самопознание, художественная интерпретация.	Аннотация: В статье исследуется художественная природа хронотопа пути и испытания в романе Улугбека Хамдама «Бунт и смирение». Анализируются смена пространств в жизни героя, мотивы пути, ухода и возвращения, их фольклорные истоки, а также роль этих элементов в раскрытии душевных переживаний Акбара и процесса его самопознания.
---	--

Kirish. Ulug'bek Hamdamning "Isyon va itoat" asarida insonning hayot bilan munosabati qahramon boshidan kechirgan voqealar, yo'qotishlar, uchrashuv va ichki ziddiyatlar vositasida ochila boradi. Akbar hayotining bir bosqichdan ikkinchisiga o'tishi sayin uning borliq haqidagi qarashlari ham o'zgarib boradi. Shu bois romandagi harakatni faqat voqealarning izchil davom etishi sifatida qabul qilish asarning ichki mantig'ini to'liq ochishga imkon bermaydi. Qahramon qayerga borishi, qaysi muhitdan chiqib qaysi muhitga tushishi va bu o'zgarishlardan qanday ruhiy holatda o'tishi ham muhim, albatta. Romanning dastlabki sahifalaridanoq qishloq va shahar, qamoqxonona kabi bir-biridan farqli makonlar Akbar hayotining turli davrlari bilan bog'lanib boradi.

Asardagi yo'l ana shu makonlarni bog'lovchi oddiy vosita bo'libgina kelmay, Akbar hayotidagi yangi vaziyat, yangi qarama-qarshilik yoki tanlov bilan tutasha boradi. Bir makondan chiqish ko'pincha avvalgi hayot tartibidan uzilish o'laroq, boshqa makonga kirish hali javobi topilmagan savollar bilan yuzlashishni anglatadi. Shu jihatdan qahramonning tashqi yo'li bilan ichki izlanishi bir-biriga yaqinlashadi. Akbar hayotida yuz berayotgan voqealarning sababini anglashga urinadi, tasodif deb qaraladigan hodisalar ortida ham qandaydir bog'liqlik borligini his qiladi. Bunday mushohada yo'lni asta-sekin jismoniy harakatdan insonning o'zini va hayotdagi o'rnini anglash jarayoniga olib o'tadi.

Bu xususiyatni folklor tafakkuridagi yo'l va sinov modeli bilan qiyoslaganda masalaning yana bir tomoni ko'rinadi. Xalq ertaklari va dostonlarida qahramonning yo'lga chiqishi, odatda, avvalgi osoyishta holatning buzilganini anglatadi. Qahramon tanish makondan chiqib, noma'lum hududga kiradi; yo'lda qarshilikka uchrab, muayyan sinovlardan o'tadi va bu jarayon uning keyingi taqdirini belgilaydi. Muhimi, yo'lga chiqqan qahramon bilan yo'ldan qaytgan qahramon bir xil holatda bo'lmaydi. Oradagi masofadan ko'ra, shu masofa davomida orttirilgan tajriba

muhimroqdir. “Isyon va itoat”da ham ushbu qadimiy modelning izlarini ko‘rish mumkin, biroq Ulug‘bek Hamdam uni zamonaviy insonning murakkab ruhiy dunyosiga ko‘chiradi.

Shu o‘rinda romanni folklor syujetining zamonaviy ko‘rinishi sifatida baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Asarda ertak yoki doston strukturasi aynan takrorlanmaydi. O‘xshashlik boshqa qatlamda – qahramonning yo‘lga chiqishi, sinovga duch kelishi va shu sinov ta‘sirida o‘zgarishida namoyon bo‘ladi. Folklor qahramoni ko‘pincha dev, yov, uzoq masofa yoki bajarilishi qiyin shart bilan sinalsa, Akbarning sinovi ko‘proq uning o‘z ichida kechadi. U hayotning adolatsizligi, insonning ojizligi, e‘tiqod, muhabbat, o‘lim va yashashning ma‘nosi bilan bog‘liq savollarga duch keladi. Demak, qadimiy sinov modeli romanda tashqi to‘siqdan ichki ziddiyat tomon siljiydi.

M.M. Baxtin ilgari surgan xronotop nazariyasi bu jarayonni makon va vaqt birligi asosida kuzatish imkonini beradi. Ayniqsa, olim ajratgan yo‘l xronotopi qahramon hayotidagi uchrashuvlar, tasodiflar va burilishlarning muayyan makonda birlashishini anglatishi bilan “Isyon va itoat” tahlili uchun muhimdir. Biroq romandagi yo‘lni faqat Baxtin belgilagan an‘anaviy yo‘l xronotopi doirasida izohlash ham yetarli emas. Ulug‘bek Hamdam asarida yo‘lning qiymati qahramon bosib o‘tgan masofadan ko‘ra, shu harakat davomida uning dunyoni qabul qilish tarzi qanday o‘zgarishi bilan belgilanadi. Shu sababli mazkur tadqiqotda yo‘l xronotopi sinov tushunchasi bilan yonma-yon olib qaraladi.

Roman nomidagi “isyon” va “itoat” ham bir-biridan uzilgan ikki holat emas. Ular orasida qahramon bosib o‘tishi lozim bo‘lgan murakkab ruhiy masofa mavjud. Isyon birdaniga itoatga aylanmaydi; uning orasida shubha, norozilik, izlanish, yo‘qotish, anglash va murosa kabi holatlar turadi. Shu ma‘noda, yo‘l – sinov – ruhiy o‘zgarish munosabati asar mazmunini tushunishga yordam beradigan muhim poetik chiziqlardan biri sifatida qaralishi mumkin. Folklor xronotopiga murojaat qilish esa bu chiziqning zamonaviy roman tarkibida qanday yangicha mazmun olganini aniqlash imkonini beradi.

Maqolada “Isyon va itoat” romanidagi yo‘l va sinov xronotopining badiiy vazifalarini aniqlash, ularning folkloriy tafakkurga xos makon-zamon modellari bilan aloqasini kuzatish hamda Akbar ruhiyatidagi o‘zgarishlarni tashkil etishdagi o‘rnini ochish maqsad qilingan. Tahlilda romandagi yo‘lga chiqish, makon almashishi, ayriliq, uchrashuv, sinov va qaytish bilan bog‘liq holatlar qahramonning ichki kechinmalari bilan birgalikda o‘rganiladi. Bunda folkloriy model tayyor qolip sifatida emas, zamonaviy roman tafakkurida qayta mazmun kasb etgan poetik asos sifatida qaraladi. Natijada Akbarning yo‘li faqat bir manzildan ikkinchisiga borish emas, isyon holatidan hayot va o‘zlik haqidagi boshqa bir anglash bosqichiga tomon kechgan ruhiy yo‘l sifatida talqin qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Badiiy asarda vaqt va makonning o‘zaro munosabatini tushuntirishda M.M. Baxtinning xronotop nazariyasi muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Baxtin

xronotopni voqealar kechadigan makon va vaqtning oddiy birligi sifatida emas, qahramon taqdiri va syujet harakatini belgilaydigan poetik hodisa sifatida talqin qiladi [1]. Ayniqsa, yo‘l xronotopida uchrashuv, ayriliq, tasodif va taqdir burilishlarining bir nuqtada tutashishi “Isyon va itoat”dagi Akbar yo‘lini o‘rganish uchun muhim. Romanda makonning almashishi ko‘p hollarda qahramon hayotining yangi bosqichi va uning ruhiy holatidagi o‘zgarish bilan birga kechadi.

Yo‘lning sinov bilan bog‘lanishi masalani folklor poetikasiga yaqinlashtiradi. V.Ya. Propp sehrli ertaklarning tuzilishini tadqiq etib, qahramonning uyidan chiqishi, safarga otlanishi, sinovga duch kelishi va o‘zgargan holda qaytishini syujetning muhim bo‘g‘inlari sifatida ko‘rsatadi [2]. Bu modelni zamonaviy romanga tayyor qolip sifatida ko‘chirish to‘g‘ri emas. Biroq Proppning kuzatishlari yo‘l va sinov o‘rtasidagi qadimiy aloqani anglashga yordam beradi. “Isyon va itoat”da ham qahramon yo‘li sinovdan ajralmaydi, faqat uning mohiyati o‘zgargan: Akbar ko‘proq tashqi raqib bilan emas, o‘zining noroziligi, ikkilanishlari va hayot ma’nosini anglash ehtiyoji bilan yuzlashadi.

Jahon folklorshunosligi va mifopoetikasida qahramonning safar davomida o‘zgarishi Jozef Kempbell tadqiqotlarida kengroq miqyosda kuzatilgan. Olim turli xalqlar miflari va qahramonlik rivoyatlarini qiyoslab, qahramon yo‘lida ketish, sinov va qaytish bosqichlari mavjudligini ko‘rsatadi [3]. Bu qarashning mazkur tadqiqot uchun muhim tomoni shundaki, safardan qaytgan qahramon avvalgi ruhiy holatida qolmaydi. “Isyon va itoat”da ham Akbarning yo‘lini mifologik qahramon safariga aynan tenglashtirib bo‘lmaydi, ammo uning turli hayotiy sinovlardan o‘tishi va shu jarayonda o‘z qarashlarini qayta ko‘rib borishida folkloriy yo‘l modeliga yaqin xususiyatlar namoyon bo‘ladi.

Yu.M. Lotman badiiy makonni voqealar kechadigan oddiy joy emas, balki asar mazmunini shakllantiradigan semantik tizim sifatida tushuntiradi [4]. Uning makon va chegara haqidagi qarashlari qahramonning bir muhitdan boshqasiga o‘tishi qanday badiiy ma’no kasb etishini anglashga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan romandagi qamoqxona, qishloq, shahar va yo‘lni bir-biridan uzilgan tasvirlar sifatida emas, Akbar hayotining muayyan bosqichlari bilan bog‘liq makonlar sifatida ko‘rish mumkin. Qahramonning tashqi harakati shu tariqa uning ichki izlanishlari bilan tutashadi.

“Isyon va itoat”ga bag‘ishlangan o‘zbek adabiyotshunosligidagi tadqiqotlarda asarning boshqa jihatlarini ko‘proq e’tibor markazida bo‘lgan. R. Ernazarov Akbar va Tabib obrazlaridagi isyon va itoat holatlarini inson botinidagi kurash hamda o‘zlikni anglash jarayoni bilan bog‘laydi [5]. Bu qarash biz o‘rganayotgan masalaga yaqin bo‘lsa-da, yo‘l alohida xronotopik hodisa va folkloriy sinov modelining tarkibiy qismi sifatida maxsus tahlil qilinmagan.

X. Abdullayev roman poetikasiga obraz va g‘oya munosabati nuqtayi nazaridan yondashib, kompozitsiya, muallif va personaj nutqining asar g‘oyasini ochishdagi vazifalarini o‘rganadi [6].

V. Avazov esa xarakter va ruhiyat birligiga e'tibor qaratib, inson botinidagi ziddiyatlar hamda shaxs va jamiyat munosabatlarini tahlil qiladi [7]. Har ikki tadqiqot Akbar xarakterini tushunish uchun muhim bo'lsa-da, qahramon ruhiyatidagi o'zgarishlar makon almashinuvi va yo'l-sinov munosabati bilan maxsus bog'lanmagan.

M. Karimova romandagi psixologik, ijtimoiy va xarakterlararo konfliktlarni tahlil qilib, ziddiyatlarning qahramonlar taqdiriga ta'sirini ko'rsatadi [8]. Sh. Doniyarova esa asardagi mifologik talqinlarning falsafiy va ramziy mohiyatiga murojaat qiladi [9]. Mazkur izlanishlar romanning psixologik hamda mifopoetik qatlamlarini anglashga yordam beradi. Biroq folklor xronotopini o'rganishda masala faqat mifologik motivlarni aniqlash bilan tugamaydi. Qahramonning qaysi makondan chiqishi, qanday chegaradan o'tishi, bu o'tishning qanday sinov bilan bog'lanishi va undan keyin uning ruhiyatida nima o'zgarishi ham muhimdir.

Z. Abduxoliqovanning tadqiqoti mavzuimizga nisbatan yaqinroq turadi. Muallif Paulo Koeloning "Alkimyogar" romani bilan qiyosda "Isyon va itoat" qahramonining safarga chiqishi, makon-zamon munosabati va o'zlikni anglash jarayoniga e'tibor qaratadi [10]. Unda safar va ruhiy o'zgarish o'rtasidagi bog'liqlik qayd etilgan bo'lsa-da, yo'lning folkloriy sinov modeli bilan aloqasi – ketish – yo'l – sinov – o'zgarish izchilligi alohida tadqiqot muammosi sifatida qo'yilmagan.

Mavjud tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "Isyon va itoat" romanida ruhiyat, konflikt, obraz va g'oya, mifologizm hamda makon-zamon masalalari muayyan darajada o'rganilgan [5-10]. Mazkur maqolada esa e'tibor Akbar bosib o'tgan yo'lning folkloriy sinov modeli bilan tutashgan nuqtalariga qaratiladi. Shu bois qamoqxona, qishloq, shahar, safar va qaytish bilan bog'liq makonlar faqat voqea sodir bo'ladigan joy sifatida emas, qahramonning isyon – sinov – anglash – itoat tomon kechgan ruhiy yo'lining bosqichlari sifatida tahlil qilinadi.

Materiallar va metodlar. O'rganilishi maqsad qilingan muammoning asosiy materiali sifatida Ulug'bek Hamdamning 2003-yilda "Yangi asr avlodi" nashriyotida chop etilgan "Isyon va itoat" romani tanlandi. Asarni tahlil qilishda qahramonning bir joydan ikkinchi makonga ko'chishi kundalik oddiy geografik harakat sifatida emas, uning hayotidagi sinovlar va ruhiy o'zgarishlar bilan bog'liq jarayon o'laroq kuzatildi. Shu bois roman matnidan, avvalo, Akbarning qamoqxonadagi ahvoli, ozodlikka chiqishi, qishloq va shahar muhitidagi hayoti, ketish va qaytishlari hamda yangi makonga kirishi bilan bog'liq o'rinlarga e'tibor qaratildi.

Tahlil jarayonida xronotopik, struktur-poetik va qiyosiy-tipologik yondashuvlardan foydalanildi. M.M. Baxtinning yo'l xronotopi haqidagi qarashlari qahramon harakati bilan makon va vaqt o'rtasidagi bog'liqlikni kuzatishga imkon bersa, J. Kempbell hamda V.Ya. Proppning qahramon yo'li va sinov haqidagi kuzatishlari folkloriy modelning romandagi ko'rinishlarini aniqlash uchun nazariy tayanch vazifasini o'taydi. Yu.M. Lotmanning badiiy makon va chegara

haqidagi qarashlari esa qamoqxona, qishloq, shahar, uy va yo‘l singari makonlarning qahramon taqdiridagi o‘rnini farqlashga yordam beradi. Bunda nazariy qarashlar roman syujetini tayyor sxemaga solish uchun emas, matnda mavjud munosabatlarni tushuntirish vositasi o‘laroq qo‘llanadi.

Roman tahlilida ketish – yo‘l – sinov – o‘zgarish ketma-ketligi asosiy kuzatish yo‘nalishi o‘laroq belgilandi. Chunki Akbar hayotida makon almashishi ko‘pincha yangi sinovning boshlanishiga to‘g‘ri keladi. Masalan, asarning dastlabki sahifalaridayoq qamoqxona qahramonning erkin hayotdan uzilgan holatini ifodalasa, ozodlikka chiqish uning avvalgi hayotiga oddiy qaytishi bo‘lib qolmaydi. Akbar qamoqdan chiqqach ham o‘zini avvalgi odamdek his qilmaydi; tashqi erkinlik uning ichki ziddiyatlarini birdan bartaraf etmaydi. Roman boshlanishidayoq qamoqxona va undan tashqaridagi olamning qarama-qarshi qo‘yilishi keyingi yo‘l va sinovlar uchun muhim boshlang‘ich nuqtani yaratadi.

Natijalar va muhokama. Romandagi yo‘l motivini qahramonning bir manzildan ikkinchisiga ko‘chishi bilangina izohlash kam. Akbar hayotidagi muhim o‘zgarishlar ko‘pincha bir makondan chiqish va boshqa muhitga kirish bilan boshlanadi. Shu jihatdan romanning dastlabki sahifalaridagi qamoqxona alohida ahamiyatga ega. Qamoq Akbar uchun faqat jazo o‘taydigan yopiq joy emas, balki avvalgi hayoti bilan keyingi taqdiri orasidagi chegara vazifasini bajaradi. U ozodlikni kutadi, lekin tashqariga chiqish yaqinlashgan sari erkinlikning o‘zi ham murakkab savolga aylanadi. Yozuvchi uning holatini qamoqxona tuynugidan tashqariga qarashi orqali beradi. Qahramon o‘z ustozining “Hikmat” haqidagi gaplarini eslaydi, ammo shu bilan birga “ozodlikdan mahrum etish” degan hukmning o‘zi haqida o‘ylaydi [11, B. 3–4].

Bu epizodda folkloriy yo‘l modelining boshlang‘ich nuqtasiga yaqin holat mavjud: qahramon eski makondan chiqish arafasida turibdi. Biroq an‘anaviy ertak qahramoni odatda noma‘lum olamga muayyan maqsad bilan yo‘l olsa, Akbarning vaziyati boshqacha. U qamoqdan chiqadi, lekin qayerga va qanday hayotga qaytayotganiga ichki jihatdan tayyor emas. Shuning uchun romanda “ketish” avvalo jismoniy harakat emas, oldingi holatdan uzilish ma‘nosini oladi. Qamoqxona eshigidan chiqish bilan sinov tugamaydi; aksincha, undan keyingi hayot Akbar uchun yanada murakkab sinov maydoniga aylanadi.

Qahramonning qamoqdan chiqish holati bu fikrni yanada aniqroq ko‘rsatadi. Akbar uchib ketayotgan qushlarga qarab qoladi va ularning erkinligini o‘z holati bilan ichdan qiyoslaydi. Matnda bu holat “Nahotki inson hayoti hech nimaga arzimas?” degan savol bilan keskinlashadi [11, B. 5]. Bu savol tasodifiy ruhiy kechinma emas. Akbarning keyingi yo‘li aynan shu savolga turli hayotiy vaziyatlar ichidan javob izlash tarzida davom etadi. Demak, qamoqdan chiqish folklordagi “uydan chiqish” modeliga tashqi tomondan yaqin bo‘lsa-da, Ulug‘bek Hamdam bu

modelning mazmunini ichkariga buradi: qahramon yo'lda biror buyumni yoki saltanatni emas, o'z hayotining ma'nosini izlay boshlaydi.

Shu o'rinda qamoqxona va ozodlik o'rtasidagi chegara alohida poetik vazifa bajaradi. Folklor syujetida qahramon tanish hududni tark etgach, boshqa tartib hukmron bo'lgan makonga kiradi. "Isyon va itoat"da esa vaziyat teskari: Akbar yopiq va begona makondan o'zining avvalgi dunyosiga qaytadi. Ammo qaytayotgan inson avvalgi Akbar emas. Qamoqda boshdan kechirganlari uning odamlar, adolat va hayot haqidagi qarashlariga ta'sir qilgan. Shuning uchun jismonan "o'z" makoniga qaytish ruhiy jihatdan to'liq qaytish bo'la olmaydi. Folkloriy modelning romandagi muhim o'zgarishi ham shu yerda ko'rinadi: makon avvalgi holatiga qaytishi mumkin, inson esa boshdan kechirgan sinovidan keyin avvalgi holatiga aynan qaytmaydi.

Akbarning keyingi hayotida qishloq va shahar o'rtasidagi harakat ham shu mantiqning davomidir. Qishloq uning xotirasi, oilasi va avvalgi hayoti bilan bog'langan bo'lsa, shahar yangi imkoniyat bilan birga notanishlikni ham olib keladi. Akbar maktabga ish so'rab borgan epizodda bu holat ayniqsa tabiiy ochilgan. U shahardagi maktabga kirib, o'zini direktor oldida tanishtiradi: "Ismim Akbar, familiyam Aliyev", deydi va maktabda til-adabiyotdan dars berish istagini bildiradi [11, B. 43–45].

Bir qarashda bu oddiy ish izlash voqeasi. Ammo qahramon yo'li nuqtayi nazaridan qaralganda, ushbu epizod Akbarning yangi hayotga kirish urinishidir. Qamoqxona uning oldingi hayotini uzgan bo'lsa, maktab qahramon uchun jamiyatga qayta qo'shilish imkoniyatini bildiradi. Shu sababli shahar makoni romanda tayyor baxt manzili emas. Akbar yangi muhitga kirishi uchun o'zining o'tmishi bilan ham yuzlashishi kerak. Direktorning uning qamoqdan chiqqanini bilishi vaziyatni keskinlashtiradi [11, B. 45–46]. Demak, bir makondan ikkinchisiga o'tish bilan qahramonning o'tmishi ortda qolmaydi; aksincha, yangi muhitda boshqa shaklda uning qarshisidan chiqadi.

Shu jihatdan romandagi sinov an'anaviy folklor syujetidagi to'siqdan farq qiladi. Ertak qahramonining qarshisida ko'pincha aniq raqib yoki bajarilishi lozim bo'lgan shart turadi. Akbarning qarshisidagi to'siqlar esa kundalik hayot ichiga singib ketgan: odamlarning munosabati, o'zining o'tmishi, ish topish, oilaviy mas'uliyat va eng muhimi, o'zini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida qayta his qilish ehtiyoji. Shuning uchun sinov tashqi hodisadan ruhiy jarayonga ko'chadi. Folkloriy model saqlanadi, ammo uning mazmuni zamonaviy inson hayotiga moslashadi.

Akbarning kitob do'konlariga kirib, izlagan kitobini topishga urinishi ham yo'lning boshqa bir qatlamini ochadi. U bir necha joyga kiradi, lekin qidirgan narsasini topolmaydi; shundan so'ng o'zicha "nega men kitob titaman?" degan savolga boradi [11, B. 49–50]. Bu kichik parchada tashqi qidiruv bilan ichki ehtiyoj bir-biriga yaqinlashadi. Akbarning kitob izlashi ma'lum bir asarni

topishdan kengroq mazmun oladi: u hayotida tushunolmayotgan narsalariga javob qidirmoqda. Shu sababli romanda yo‘l ba‘zan katta safar ko‘rinishida emas, shaharning oddiy ko‘chasi, maktab, kitob do‘koni yoki bir uchrashuvdan ikkinchisiga o‘tish shaklida namoyon bo‘ladi. Asosiysi, harakatning miqyosi emas, uning qahramon ongida qoldirgan izidir.

Asarning dastlabki va o‘rta qismlarida qamoqxona, ozodlik, qishloq/oila, shahar, yangi muhit tarzidagi makon almashinuvi ko‘zga tashlanadi. Bu ketma-ketlikni tayyor folklorga xos formula deb bo‘lmaydi. Ammo uning ichida folklor qahramoni yo‘liga xos muhim tamoyil saqlanadi: qahramon bir holatdan chiqadi, chegarani bosib o‘tadi, yangi vaziyatda sinaladi va orttirgan tajribasi tufayli o‘zgarib boradi. Ulug‘bek Hamdamning badiiy yangiligi shundaki, bu sinovlarning asosiy maydoni tashqi olamdan insonning botiniga ko‘chiriladi. Shu tariqa romanda yo‘l xronotopi geografik harakat bilan ruhiy harakatni birlashtiradi, sinov esa Akbarning isyondan anglash va itoat tomon borishidagi ichki jarayonni ochuvchi muhim vositaga aylanadi.

Asar davomida Akbarning yo‘li bir xil mazmunda qolmaydi. Asarning boshida u qamoqxona, qishloq, shahar, maktab kabi aniq makonlar orasida harakat qilsa, keyinchalik tashqi harakatdan ko‘ra insonning o‘zi bilan yuzlashishi muhimlashadi. Shu nuqtada yo‘l va sinov xronotopining yana bir xususiyati ko‘rinadi: qahramonning sinovi asta-sekin tashqi makondan ichki makonga ko‘chadi. Bu o‘zgarish Akbar bilan Tabib o‘rtasidagi suhbatlarda ayniqsa ravshanlashadi.

Akbarning ustoz huzuriga borishi oddiy uchrashuv emas. U javob izlab boradi. Tabib esa unga tayyor xulosa berishdan ko‘ra, savolni Akbarning o‘ziga qaytaradi. Bir o‘rinda u: “Hayotning ma’nisi, insonlikning mazmuni nimada, ustoz?” deya so‘raydi [11, B. 31]. Bu savol qahramonning avvalgi kechinmalaridan keyin tug‘ilgani bilan ahamiyatli. Qamoq, ozodlik, oila va jamiyat bilan bog‘liq ziddiyatlar Akbarni endi tashqi adolatsizlik sabablarini izlashdan o‘z hayotining mazmuni haqida o‘ylashga olib kelgan.

Shu jihatdan Tabib obrazi folkloriy yo‘l modelidagi maslahat beruvchi yoki yo‘l ko‘rsatuvchi obrazni eslatadi. Biroq bu o‘xshashlikni aynanlashtirish kerak emas. Ertakdagi ko‘makchi qahramonga sehrli vosita berishi yoki yo‘lning keyingi qismini ko‘rsatishi mumkin. Tabib esa Akbar o‘rniga yo‘l bosmaydi va uning muammosini hal qilib bermaydi. Uning vazifasi qahramonni o‘ylashga undashdan iborat. Demak, folklordagi yordamchi funksiyasi romanda ruhiy-ma’rifiy mazmun kasb etgan: qahramonga tayyor yechim emas, o‘z javobini o‘zi topishi uchun yo‘nalish beriladi.

Akbarning sinovi kundalik turmush ichida ham davom etadi. U qamoqdan chiqqach, bir necha yil ichida oddiy hayot tartibiga qaytishga urinadi: oilasi, ish, farzandlar tashvishi bilan yashaydi. Biroq tashqi barqarorlik uning ichidagi savollarni butunlay yo‘qotmaydi. Yozuvchi bir o‘rinda Akbarning “ikki o‘ylab chamasi davom etgachgina rus tuprog‘ini tark” etib, uyiga

qaytganini tasvirlaydi [11, B. 30]. Bu qaytish ham folklordagi qaytish motiviga yaqin, ammo uning ma'nosi boshqacha: Akbar safardan g'alaba yoki mukofot bilan emas, orttirilgan hayotiy tajriba bilan qaytadi.

Shu yerda asardagi qaytish motivining o'ziga xos tomoni ko'rinadi. Folklor syujetida qahramonning uyga qaytishi ko'pincha sinovning yakunlanganini bildiradi. Akbar uchun esa qaytish sinovning tugashi emas. U uyiga kelganidan keyin ham o'zining oiladagi, jamiyatdagi va hayotdagi o'rnini qayta belgilashi kerak bo'ladi. Shuning uchun romandagi "uy" ham mutlaq osoyishtalik makoni emas. Qahramon jismonan o'z makoniga qaytadi, lekin ichki begonalik hali davom etadi. Bu holat folkloriy modelning zamonaviy nasrdagi muhim o'zgarishlaridan biridir: qaytish manzilga yetish bilan teng emas.

Akbarning maktabga qaytishi ham shu ma'noda e'tiborga loyiq. U o'zi ilgari o'qigan maktabga boradi, sinfxonalarga kiradi, bolalar bilan uchrashadi. Tanish makonga qaytish qahramon xotirasini uyg'otadi va uning bugungi ruhiy holatini o'tmishi bilan yuzlashtiradi [11, B. 43–44]. Bu yerda maktab oddiy ijtimoiy muassasa bo'lishdan chiqib, o'tmish va hozirgi vaqt tutashadigan makonga aylanadi. Qahramon bir vaqtlar shu joydan hayotga qarab yo'l olgan bo'lsa, endi boshidan kechirgan sinovlari bilan yana shu makonga qaytmoqda. Demak, bir makon roman davomida turli vaqt qatlamlarini birlashtira oladi.

Akbarning keyingi izlanishlarida kitob ham alohida o'rin tutadi. U kitob do'konlarini kezadi, o'qiydi, javob izlaydi. Bir nuqtada qahramon o'ziga "nega men kitob titaman?" degan savolni beradi [11, B. 50]. Bu savol uning yo'li endi boshqa bosqichga o'tganini ko'rsatadi. Avval u o'ziga nisbatan qilingan adolatsizlikka qarshi isyon qilgan bo'lsa, endi hayotning o'zi qanday qurilgani, inson nima uchun yashashi haqida o'ylamoqda. Yo'l shu tariqa ko'chadan kitobga, tashqi makondan tafakkur makoniga ko'chadi.

Romanning keyingi qismlarida qahramonning ruhiy izlanishi yanada murakkablashadi. Endi masala faqat Akbarning o'z taqdiri bilan chegaralanmaydi. Hayot va o'lim, insonning ojizligi, yaqinlar taqdiri, yo'qotish va qabul qilish kabi holatlar uning qarashlariga ta'sir qiladi. Shu ma'noda sinov ham o'z shaklini o'zgartirib boradi: dastlab qamoqxona, ishsizlik yoki odamlarning munosabati singari aniq tashqi to'siqlar ustun bo'lsa, keyinchalik yo'qotish bilan yashash, o'zini tushunish va o'zgartirib bo'lmaydigan haqiqatni qabul qilish qahramonning asosiy sinoviga aylanadi.

Aynan shu nuqtada asar sarlavhasidagi "isyon" va "itoat" o'rtasidagi munosabatni yo'l xronotopi bilan bog'lash mumkin. Itoat Akbar uchun yo'lning boshida mavjud bo'lgan tayyor holat emas. Unga qahramon bir qator sinovlarni boshdan kechirib, o'z savollariga javob izlab yaqinlashadi. Shu sababli itoatni faqat bo'ysunish ma'nosida tushunish roman mazmunini toraytiradi. Asardagi ruhiy jarayon shuni ko'rsatadiki, itoat insonning hayotdagi barcha

hodisalardan mamnun bo'lib qolishi emas, balki o'zgartirish mumkin bo'lgan narsa bilan inson ixtiyoridan tashqaridagi haqiqat o'rtasidagi farqni anglashga tomon borishdir.

Natijada folkloriy ketish – yo'l – sinov – qaytish modeli "Isyon va itoat"da aynan takrorlanmaydi. Ulug'bek Hamdam uning ichki mantiqidan foydalanib, yo'lni zamonaviy inson ruhiyatiga ko'chiradi. Akbar qamoqdan chiqadi, turli makonlardan o'tadi, ish va oila tashvishlarini boshdan kechiradi, ustoziga murojaat qiladi, kitoblar orasidan javob qidiradi. Ammo bu yo'lning eng muhim manzili geografik nuqta emas. Yo'l oxir-oqibat qahramonning o'ziga olib keladi. Shu jihatdan Akbarning harakati folklor qahramonining sinovli safarini eslatga-da, romanda g'alaba tashqi raqibni yengish bilan emas, insonning o'z isyoni mohiyatini anglay boshlashi bilan belgilanadi.

Xulosa. Ulug'bek Hamdamning "Isyon va itoat" romanini yo'l va sinov xronotopi nuqtayi nazaridan kuzatish asardagi makon almashinuvi qahramon taqdiridan ajralmagan holda qurilganini ko'rsatadi. Akbarning qamoqxonadan chiqishi, qishloq va shahar muhitida yashashi, ish va oila tashvishlari bilan yuzlashishi, ustoz huzuriga borishi, kitoblardan javob izlashi hamda turli hayotiy vaziyatlarni boshdan kechirishi bir-biridan uzilgan voqealar emas. Ular qahramonning hayotni tushunishga bo'lgan ehtiyoji tobora kuchayib boradigan yagona ruhiy yo'lning bosqichlaridir.

Romanda folklor tafakkuriga xos ketish – yo'l – sinov – qaytish modeli saqlangan bo'lsa-da, yozuvchi uni aynan takrorlamaydi. Folklor qahramoni ko'pincha tanish makonni tark etib, begona olamda tashqi to'siqlarni yengsa, Akbarning asosiy kurashi bora-bora o'z ichiga ko'chadi. Qamoqxona dastlab aniq chegaralangan sinov makoni sifatida ko'rinsa, keyinchalik qahramon ozod hayotning o'zida ham murakkab savollar bilan yuzlashadi. Shahar, maktab, uy, safar va qaytish kabi makonlarning mazmuni ham Akbarning ayni paytdagi ruhiy holatiga qarab o'zgaradi. Shu sababli asardagi yo'lni faqat geografik harakat bilan cheklash mumkin emas.

Tahlilda yana bir jihat aniq ko'rindi: romanda qaytish avvalgi holatga qaytish degani emas. Akbar tanish makonga qaytishi mumkin, biroq boshidan kechirgan voqealar undan avvalgi odamni qoldirmaydi. Shu nuqtada folkloriy model zamonaviy psixologik roman tabiatiga moslashadi. Qahramonning safardan olib keladigan "natijasi" moddiy yutuq emas, balki hayot, inson, adolat, e'tiqod va o'z taqdiri haqidagi qarashlarining o'zgarishidir.

Asar nomidagi isyon va itoat tushunchalari ham ana shu yo'l davomida o'zaro bog'lanadi. Akbarning isyoni bir zumda itoatga almashmaydi. Ularning orasida qamoq, yo'qotish, norozilik, ikkilanish, izlanish, uchrashuv va anglash kabi ko'plab ruhiy bosqichlar mavjud. Shuning uchun itoatni qahramonning kurashdan voz kechishi sifatida emas, boshidan kechirgan sinovlari orqali hayotning o'zi o'zgartira olmaydigan tomonlarini anglashga yaqinlashishi sifatida talqin qilish mumkin.

Shunday qilib, “Isyon va itoat”da folkloriy yo‘l modeli voqealarni harakatga keltiruvchi qadimiy sxema hoida qolmaydi. Ulug‘bek Hamdam uni zamonaviy insonning ichki dunyosiga olib kiradi: yo‘l tashqi makondan ruhiy makonga, sinov tashqi qarshilikdan ichki ziddiyatga, qaytish esa manzilga qaytishdan o‘zini boshqacha anglash bosqichiga ko‘chadi. Maqolada kuzatilgan yo‘l va sinov xronotopining asosiy badiiy xususiyati ham shunda. Akbar bosib o‘tgan yo‘lning oxirgi manzili muayyan geografik joy emas, balki uning o‘z hayoti va o‘zligi haqidagi yangilangan anglashidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе: очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. – Москва: Художественная литература, 1975. – С. 234 – 407.
2. Пропп В. Я. Морфология сказки. - 2-е изд. - Москва: Наука, 1969. – 168 с.
3. Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. - 2nd ed. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1968. – 416 p.
4. Lotman J. The Structure of the Artistic Text / transl. by G. Lenhoff, R. Vroon. - Ann Arbor: University of Michigan, 1977. – 300 p.
5. Ernazarov R. “Isyon va itoat” romani va adabiy-tanqidiy qarashlar // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2, №6.–B. 217-223. – DOI: 10.5281/zenodo.8104313.
6. Abdullayev X. D. “Isyon va itoat” romanida obraz va g‘oya uyg‘unligi // Ommaviy axborot vositalarida til va uslub masalasi: tahlil, tasnif, qiyos: konferensiya materiallari. – 2023. – T. 1, № 1. – B. 237-242. – DOI: 10.5281/zenodo.10314016.
7. Avazov V. T. “Isyon va itoat” romanida xarakter va ruhiyat birligi // Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2023. – T. 11, № 1. – B. 101-104.
8. Karimova M. M. Ulug‘bek Hamdamning “Isyon va itoat” romanida obrazlar hayotiga konfliktning ta’siri // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2025. – T. 3, № 5. – B. 7-11. – DOI: 10.5281/zenodo.15482560.
9. Doniyarova Sh. Kh. Mythologisms in Novel Interpretations // International Journal of Early Childhood Special Education. – 2021. – Vol. 13, No. 2. – P. 1308-1313. – DOI: 10.9756/INT-JECSE/V13I2.211178.
10. Abduxoliqova Z. O‘. Badiiy qahramon, makon va zamon // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. Adabiyotshunoslik va gumanitar fanlar. – 2026. - № 2.
11. Hamdam U. Isyon va itoat: roman. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003. – 140 b.